

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July-Dec. 2019, PP 13-38

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد

پنجابی نعت دے فروغ وچ اردو پرچیاں دا کردار

Abstract

20th century is era of naat. Evil deeds started spreading rapidly, due to greed, avarice, thirst and hunger made a man selfish. After veiwing this situation, pious persons became frightened. In these alarming situations, only Holy prophet is a comfort zone for thoem, So trend of milaad and naat become very popular during last fifty to seventy years. In this era, many urdu magazines published their naat numbers and added punjabi portions in urdu magazines. In this research article, the scholar has discussed work about punjabi naat printed in naat issues of urdu magazines.

پیارے نبی حضرت محمد ﷺ دا ذکر خیر دنیا دیاں تقریباً ساریاں زبانیں وچ ہوندا رہیا، ہور ہیاتے ہوندا رہوے گا۔ پیارے آقا دیاں تعریفاں جدوں اللہ سوہنا تھیں تھیں پیا کردا اے تاں بندے رب سوہنے دی سنت کیوں نہ ادا کرن۔

☆ ایسوی ایٹ پروفیسر، گورنمنٹ دیال سنگھ کالج لاہور

اجو کے عہدوں نعت دا عہد آکھیا جاندا اے۔ افراتفری تے خود غرضی دے ایس دور وچ محبت رسول ﷺ دل وچ وسان تے اللہ تعالیٰ دے سوہنے رسول ﷺ دی مبارک حیاتی توں رہنمائی حاصل کرن دی ڈھیر لوڑ اے۔ ایسے پاروں اج دے دور دا ہر شاعر نعت لکھ رہیا اے تے ودھ توں ودھ نویکلے مضمون وی نعت وچ پیش ہو رہے نیں۔ پنجابی رسالے ماہنامہ ”لکھاری“ دا مزاج شروع توں ای دینی رہیا اے تے ایہدا دو جا شمار ای نعت نمبر سی۔ ہن تیکر ایہدے 8 نعت نمبر چھپ چکے اے۔ انج ای تہا ہی ”پنجابی“ تے بال رسالے ”پکھیر“ دا اک اک نعت نمبر چھپیا۔ اتھے پنجابی وچ چھپن والے نعت نمبراں دی گل کرن دی تھاں اوہناں رسالیاں دے نعت نمبراں دا جائزہ لتا جائے گا، جیہناں دا بنیادی حوالہ اردو اے پر اوہناں وچ پنجابی حصہ وی شامل اے۔

پاکستان وچ سب توں پہلا نعت نمبر چھاپن دا اعزاز کینہوں ملیا۔ ایہدے بارے کجھ یقین نال نہیں آکھیا جاسکدا۔ ڈاکٹر ریاض مجید ہوراں نے اپنے مقالے ”اردو میں نعت گوئی“ وچ پہلے نعت نمبر دی گل کردیاں لکھدے نیں۔

”ہفت روزہ سیر و سفر عارف دہلوی ملتان 1963ء“ (1)

ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دی تحقیق موجب:

اس سے قبل اگست ستمبر 1961ء میں محمد علی ظہوری کی ادارت میں ”نور و نظہور“

قصور کا نعت نمبر شائع ہو چکا تھا۔“ (2)

ماہنامہ ”نور و نظہور“ پہلا اردو پرچہ اے جس نعت نمبر وچ پنجابی حصہ چھاپیا۔ ایہدے مدیر محمد علی ظہوری تے نگراں محمد شریف نوری سن۔ 64 صفحیاں تے کھلے ایس پرچے وچ عربی، فارسی، اردو تے پنجابی نعتاں شامل سن۔ راجا رشید محمود لکھدے نیں۔

”اس میں ۳۹ شعراء کی اردو، چھ شعراء کی پنجابی نعتیں شامل اشاعت

ہیں۔“ (3)

ہفت روزہ ”سیر و سفر“ ملتان توں عارف دہلوی ہوراں دی ادارت وچ چھپدا سی۔ 3- اگست 1963ء نوں ایہدا نعت نمبر چھپیا۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی دی تحقیق موجب ایس وچ دو پنجابی نعتاں شامل سن۔ کتاب لڑی ”پگڈنڈی“ دا دو جا شمارا نعت نمبر وچ چھپیا۔ ایہدے مدیر اختر کاشمیری تے سرپرست عنایت حسین بھٹی سن۔ 66 صفحیاں تے کھلے ایس نمبر وچ اردو تے پنجابی دوواں زباناں دیاں نعتاں چھاپیاں گئیاں۔ ”تاجدارِ حرم“ ناں دا پرچہ کراچی توں سید عالم دی ادارت

وچ چھپدارہیا۔ ایس پرچے نے پہلاں 1979ء تے بعد وچ 1984ء وچ میلاد نمبر چھاپے۔ ایہناں نمبراں وچ مختلف زبانوں دیاں نعتاں دی چون شامل سی۔ پہلے نمبر وچ پیرمہر علی شاہ تے محمد شاکر چچیا نوی دیاں پنجابی نعتاں شامل سن جدکہ دوجے نمبر وچ پیرمہر علی شاہ، محمد علی ظہوری، حافظ محمد اقبال خاں تے احسن نظامی دیاں پنجابی نعتاں چھپیاں۔

”اقراء“ گورنمنٹ ایم اے اوکالج دا علمی ادبی مجلہ اے۔ 1980ء وچ ایس پرچے دا بھرواں سیرت نمبر چھاپیا گیا۔ ایس سیرت نمبر دا نثری حصہ سیرت رسول ﷺ لئی مخصوص سی پر منظوم حصے وچ نعتاں شامل سن۔ سیرت نمبر دے پنجابی حصے وچ طارق نذیر ناں دے پڑھیاں دا مضمون ”کامل نبی دی کامل تعلیم“ جدکہ عارف عبدالمبین، اقبال صلاح الدین، راجا رسالہ محمد یونس احقر تے یوسف مثالی دیاں نعتاں شامل سن۔ ایسے سال ”اقراء“ دانعت نمبر وی چھاپیا گیا۔ ایس پرچے دے سرپرست پروفیسر میاں محمد بشیر، مدیر حصہ اردو پروفیسر حفیظ صدیقی تے مدیر حصہ پنجابی ڈاکٹر یونس احقر سن۔ ایس نمبر دے کل صفحے 128 سن جہناں وچوں 22 صفحے پنجابی دے سن۔ پنجابی حصے وچ پروفیسر ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دا مضمون ”پنجابی شاعری وچ نعت رسول“ شامل سی۔ مسلمان برصغیر وچ عربی فارسی دی پکی پیڑی ریت لے کے آئے تے پنجابی ادب او سے پچھو کڑ وچ رچنا شروع ہويا۔ کئی اُچے سچے شاعراں نے قصیدہ بردہ شریف دا پنجابی ترجمہ کیتا پر اوہناں کنیاں وچوں شہباز ملک ہوراں صرف محمد عزیز الدین بہاولپوری تے قریشی احمد حسین قلعداری دے ترجماں دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں حضرت ابراہیم فرید ثانی، عبدی کوڑھن، عبداللہ لاہوری، سلطان باہو، شاہ مراد، وارث شاہ، قادریار تے مراد بخش نابینا دی نعتیہ شاعری دا ذکر کرن دے بعد ویہویں صدی دے معروف نعت گو شاعراں پیرمہر علی شاہ، خواجہ غلام فرید، راقب قصوری، مسلم اویسی، اعظم چشتی، محمد علی ظہوری، صائم چشتی تے حفیظ تائب دی نعتیہ شاعری بارے حوالیاں نال گل بات کیتی۔ مضمون بھاریں پنجابی دی نعتیہ شاعری دی ٹور دی بھرویں تصویر نہیں دکھاؤندا پر ایہدے باوجود پنجابی نعتیہ شاعری دا نکل نقشہ ضرور سامنے لے آؤندا اے۔ شہباز ملک ہوراں موجب:

”شروع توں انہویں صدی تیکر دی نعت گوئی جے صفتِ رسول دا اظہار سی پر ویہویں صدی وچ آ کے جتھے نعت گوئی تے سیرت دے حوالے نال بیان دا ڈھنگ اپنایا، اوتھے شاعراں نے رسول پاک ﷺ نال ذاتی وابستگی دا ڈھنگ وی پھڑیا۔“ (4)

پروفیسر حفیظ تائب دی نعت گوئی تے گل بات کر دیاں لکھدے نیں۔

”ایہناں نعت وچ جتھے روایتی ڈھنگ حضور ﷺ دی ذات پاک دیاں ذاتی صفتاں

اوہناں نال شاعر دے تعلق دی دس، دنیا تے آخرت لئی اپنیاں مشکلات، مصیبتاں
دے حل تے ایہناں نوں دور کرن لئی اوہناں کولوں مدد منگنا موجود اے، اوتھے

ایہدے توں اڈاک نویں گل وی اُبھری جس نوں روح عصر آکھ لوؤ۔“ (5)

اقراء دے نعت نمبر وچ عارف عبدالمتمین، حفیظ تائب، رؤف شیخ، خالد بزمی، منظور وزیر آبادی، راز کاشمیری، اظہر
جاوید، حسین شاد، راشد حسن رانا، عادل صدیقی تے یونس احقر دیاں نعتاں شامل نیں۔ چیتا رہے کہ ایہ پنجاب دے کسے وی
تعلیمی ادارے ولوں چھپن والا پہلا نعت نمبر اے۔ تعلیمی اداریاں ولوں چھپن والا دو جانت نعت نمبر گورنمنٹ کالج جھنگ دے
میگزین ”کارواں“ داسی۔ 1981ء وچ چھپن والے ایس پرچے دے سرپرست پروفیسر عبدالستار چاولہ سن۔ اردو حصے دے
مدیر پروفیسر محمد حیات خان سیال، پنجابی حصے دے نگران پروفیسر سمیع اللہ قریشی تے مدیر پروفیسر نور محمد ثاقب سن۔ 168 صفحیاں
تے کھلے ایس نمبر دے 48 صفحے پنجابی لئی مخصوص سن۔ دیباچے وچ مرتباں دسیا کہ ”کارواں“ وچ اردو تے انگریزی حصہ
چروکنا چھپ رہی اسی پر پنجابی حصے دا مڈھ ایس پرچے توں بنھیا گیا۔ پرچے دے شروع وچ پروفیسر سمیع اللہ قریشی دا مضمون
”کر صفتاں پاک رسول دیاں“ شامل اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں نعت گوئی دے تقاضے، پنجابی نعت دے اڈاؤ
رحماناں تے پنجابی نعت دیاں صفتاں بارے مختصر جانکاری کرائی اے۔ ایہدے بعد ضلع جھنگ نال تعلق رکھن والے
شاعراں سلطان باہو، میاں صدیق لالی، میاں یوسف لالی، مہر محمد ہمایوں بھروانہ، احمد بخش احمد، کبیر انور جعفری، محمد علی چنیوٹی،
مولوی یار محمد، عبدالغفور اظہر، حکیم فضل الہی، شیر افضل جعفری، رفعت سلطان، سمیع اللہ قریشی، خادم رزمی، شارب انصاری،
احمد تنویر، عبدالستار انجم، مولوی محمد صدیق، حنیف باوا، اسلم ضیاء، انیس انصاری، نواز محمود، بیگم پروین انور منہاس، فائق کھوکھر،
قیصر عباس بھٹی، محمد امین ہنجر، محمد وارث صابر، محمد شفیع منظر، غلام عباس قاضی، انجم نواز انجم، زہیر عباس، دیوان الیاس نصیب
تے گل شیر اختر شبیر دا نعتیہ کلام ایس نمبر وچ شامل اے۔ ضلع جھنگ دے شاعراں دے کلام دی بھرویوں چون دے بعد
”کھتے تیری ثناء“ دے عنوان پٹھ بابا نانک، بلھے شاہ، سید وارث شاہ، سچل سرمست، خواجہ غلام فرید، میاں محمد بخش، احمد علی
سائیں، مولوی غلام رسول عالمپوری تے پیر مہر علی شاہ دیاں نعتاں شامل نیں۔ ”کارواں“ دا نعت نمبر ایس پاروں اہم اے کہ
ایہ ضلع جھنگ وچ نعتیہ شاعری دی بھرویوں تصویر پیش کردا اے تے اس ضلع وچ نعت دی ٹور نوں سمجھن لئی اہم دستاویز اے
پر جے نعتاں دی چون دے نال کجھ مضمون وی شامل کر لے جاندے تاں ایس ارتقائی سفر دے کئی ہور پہلو وی سامنے آ
جاندے۔

ہفت روزہ ”الہام“ دانت نمبر مسعود حسن شہاب دی ادارت وچ 7 دسمبر 1982ء نوں بہاولپور توں شائع ہویا۔ ایس نمبر وچ پنجابی لئی کوئی حصہ مخصوص نہیں پر اردو وچ دو مضمون پنجابی نعتیہ شاعری دے حوالے نال نیں۔ پہلا مضمون ”آبروئے ہر دوسرا است“ نور کاشمیری ہوراں لکھیا۔ ایس مضمون وچ عربی، فارسی تے اردو نعتاں دے پنجابی وچ ہون والے ترجمے یاں خیالاں دی ہم رنگی نوں شعراں دے تقابلی موازنے نال سامنے لیاندا گیا اے۔ وسیع مطالعے تے تحقیق دے بعد لکھیا گیا ایہ مضمون عربی، فارسی، اردو، پشتو تے سندھی شعراں تے اوہناں دے مفہوم نوں بیان کرن والے پنجابی شعراں دا تقابلی جائزہ اے۔ دو بے مضمون وچ مسعود حسن شہاب ہوراں خواجہ غلام فرید دی نعتیہ شاعری دا جائزہ لیا اے۔ ”شام و سحر“ لاہور دے اک معروف پبلشنگ ادارے ولوں چھپن والا پرچہ اے۔ ایس پرچے دے مدیر اعلیٰ شیخ صفدر علی نیں۔ اعزازی مدیر وچوں خالد شفیق تے مدیر معاون وچوں سجاد حیدر کم کردے رہے۔ اوہناں فروغ نعت تے اشاعت نعت دے حوالے نال انتاں داکم کیتا۔ عام شماریاں وچ وی بہت ساریاں نعتاں تے نعت دے حوالے نال تنقیدی تحقیقی مضمون ”شام و سحر“ وچ چھپدے رہے۔ وڈاکم ”شام و سحر“ دے چھ نعت نمبر تے اک سیرت نمبر اے۔ اپنی ضخامت تے معیار دے حوالے نال ایہ اردو تے پنجابی نعت بارے بھروسہ کم نیں۔ خالد شفیق ہوراں دی محنت اکھر اکھر توں جھلکدی اے۔ ”شام و سحر“ دا پہلا نعت نمبر جنوری فروری 1981ء وچ چھپیا۔ اردو حصے وچ پنجابی نعت دے حوالے نال دو مضمون شامل نیں۔ پہلا مضمون پروفیسر حفیظ تائب دا ”پنجابی نعتیہ شاعری کا ارتقاء“ اے۔ محقق نے بابا فرید گنج شکر نوں پنجابی نعتیہ شاعری دا موڈھی قرار دتا اے، فیر حاجی بابا رتن تے بابا نانک دے نعتیہ نمونے درج کیتے۔ نال ای عبدی کوڈھن، نوشہ گنج بخش، مولوی عبداللہ لاہوری، حافظ برخوردار، سلطان باہو، علی حیدر ملتانی، بلھے شاہ، وارث شاہ، مولوی احمد یار، مولانا غلام محی الدین قصوری، مولوی غلام رسول قلعہ میہاں سنگھ، مولوی محمد مسلم، مولوی عبدالستار، میاں محمد بخش، مولوی غلام رسول عالمپوری، خواجہ غلام فرید تے کئی ہور شعراں دیاں نعتیہ ادب لئی خدمتاں تے چائن پایا اے۔ فیروبیہویں صدی وچ چھپیاں نعتیہ کتاباں بارے جانکاری دتی اے۔ ایہہ مضمون دا پنجابی نعتیہ ادب دے کھلار نوں سمجھن لئی بہت اہم اے۔ اردو حصے دا دو جا مضمون جعفر بلوچ ہوراں دا اے جس وچ خواجہ غلام فرید دی نعتیہ شاعری دا جائزہ لیا گیا۔ ایس نمبر دے آخری 38 صفحے پنجابی لئی مخصوص نیں۔ پنجابی حصے دا پہلا مضمون ”پنجابی نعتیہ شاعری“ سلیم خاں گمی ہوراں لکھیا۔ ایہ خاصا کمزور مضمون اے۔ ایہدے پہلے جملے ای اعتراض جوگ نیں۔ لکھدے نیں۔

”نعت عربی زبان دا لفظ اے جیہدے معنے کسے دی اچھائی برائی بیان کرنا اے۔

انب مٹھا اے، نعت اے۔ انب کھٹا اے، وی نعت اے، گھوڑا چنگا دوڑدا اے، نعت
اے۔ گھوڑا چنگا نہیں دوڑدا، وی نعت اے۔ زید نیک اے، نعت اے تے بکر نیک
نہیں، وی نعت اے۔“ (6)

ایس مڈھلی گل بارے وچ مدیر شام و سحر نے ”اردو کی نعتیہ شاعری از ڈاکٹر سید رفیع الدین اشفاق“ دے حوالے نال
لکھیا اے کہ نعت دا لفظ صرف چنگے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ ایسے مضمون دے تیجے صفحے تے آپوں گی صاحب نے
”شامل ترمذی“ دا حوالہ دین توں بعد لکھدے نیں:

”ثابت ایہ ہویا کہ وصف محمود بیان کرن نوں نعت آکھیا جاندا اے۔“ (7)

سلیم خاں گی ہوراں لکھیا اے کہ ”پنجابی نعت سبھ توں پہلے بابا نانک نے آکھی“ حالانکہ اوہناں توں پہلاں بابا فرید
گنج شکرؒ تے حاجی بابا رتن دیاں نعتاں ملدیاں نیں۔ سلیم خاں گی ہوراں گورو نانک دا اک نعتیہ شعر لکھیا اے۔

م محمد ﷺ من توں من کتاباں چار

من خدائے رسول نوں سچائی دربار (8)

اوہناں موجب جنم ساکھی بھائی بالا وچ گورو نانک دے مصرعے ”م محمد من“ نوں بدل کے ”م۔ مرشد من“ کردتا
اے۔ جنم ساکھی منی سنگھ تے جنم ساکھی حافظ آباد والی وچ ایہ شعر انج ملدا اے۔

م۔ منع ہے خود ردی کہے پیر دے چل

دان نہ کیتو نائکا تاں مایا جاسی چھل (9)

اوہناں بدلے شعراں دے حوالے تاں دتے نیں پر پہلا شعر کتھوں لیا نیں، اوہدا کوئی حوالہ نہیں۔ ”شام و سحر“ دا ایس
توں اگلا مضمون ”راقب قصوری دی نعتیہ شاعری“ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں لکھیا اے۔ احقر ہوراں دا ایہ مضمون تفصیلی وی اے
تے جامع وی۔ اوہناں بڑے سوہنے ڈھنگ نال راقب قصوری دی نعت گوئی دا جائزہ لیا اے۔ اگلا مضمون ”حفیظ تائب دی
پنجابی نعت“ اے جیہڑا پروفیسر محمد اسلم رانا ہوراں دا اے۔ اوہناں دے مضمون دا ست ایہ جملے نیں۔

”حفیظ تائب ہوراں کول نعت دا اک بھرواں تصور ملدا اے جیہدے وچ

سیرت دا حوالہ، اپنا ذاتی تعلق تے اپنا قومی درد، حضور ﷺ دی ذات دے

حوالے نال ظاہر کردے نیں پرایہناں وچوں کسے رنگ وچ وی رسمی اسلوب دا

سہارا نہیں لتا گیا۔ ہر تھاں جذبے دی سک اپنے پورے جو بن اتے نظریں

آندی اے۔“ (10)

پورے مضمون وچ اسلم رانا ہوراں نے بہت ساریاں شعری مثالیں نال ذکر کیتیاں گلاں نوں ثابت کیتا اے۔ ایس نمبر دا آخری مضمون ”محمد علی ظہوری دی نعت“ معروف شاعر تے کہانی کار کلیم شہزاد ہوراں لکھیا اے۔ اوہناں بڑے سوہنے انداز نال محمد علی ظہوری دی نعت گوئی تے نعت خوانی دا جائزہ لیا اے۔ ایس نمبر دے انت تے عارف عبدالمبین، حفیظ تائب، اختر کاشمیری، اقبال صلاح الدین، منظور وزیر آبادی، محمد یونس احقر، جعفر بلوچ، عبدالکریم بلوچ، راجا رسالو، ساقی گجراتی، ڈاکٹر اسحاق جاوید، غلام مصطفیٰ اسلم، کلیم شہزاد، ہمایوں پرویز شاہد، عادل صدیقی، ممتاز احمد ممتاز، علی محمد ملوک تے ڈاکٹر صدیق حل دیاں نعتاں دی چون پیش کیتی گئی اے۔ ”شام و سحر“ دا دو جانت نمبر جنوری فروری 1982ء وچ چھپیا جیہدے اردو حصے وچ محمد دین کلیم دا مضمون ”لاہور کے نعت گو شعراء“ شامل اے۔ ایس مضمون وچ اردو تے پنجابی شاعراں بارے کافی جانکاری تے نعتیہ کلام دے نمونے موجود نیں۔ لاہور نال تعلق رکھن والے جیہناں پنجابی شاعراں دا ذکر مضمون وچ اے، اوہناں وچوں فضل شاہ نواں کوٹی، رحیم بخش، نبی بخش حلوائی، بابو فیروز الدین شرف، مولانا بخش کشیہ، صوفی قلندر علی سہروردی، کرم امرتسری تے شیر محمد ناصر دے ناں شامل نیں۔ پنجابی حصے دا سب توں پہلا مضمون ”پنجابی دا اک نوبل نعت گو“ اے جیہڑا حفیظ تائب ہوراں لکھیا اے جس وچ اوہناں راقب قصوری دی نعتیہ شاعری دے کھوکھ پکھاں دا بھرواں جائزہ لیتا اے۔ اک پاسے اوہناں بتز دے حوالے نال کیسے راقب دے تجریاں دا جائزہ لیا اے تاں دوجے پاسے اوہناں دی نعتیہ شاعری دا علامہ اقبال دی نعتیہ شاعری نال تقابل کیتا اے۔ دوواں دے خیالاں دی سانجھ نال پڑچے کئی شعر سامنے لیاندے نیں۔ حفیظ تائب موجب راقب قصوری ہوراں دے عہد وچ اردو غزل لکھن دا رواج سی۔ راقب قصوری ہوراں غزل انگ وچ نعتاں لکھیاں۔ تائب ہوراں ایہناں نعتاں نوں ”ہجر نامہ“ آکھیا تے دسیا کہ راقب قصوری ہوراں قرآن پاک تے حضور ﷺ دی سیرت نوں ماخذ وچوں ورتیا اے۔ ایس توں اڈا اوہناں نعت توں تبلیغ واکم وی لیا اے۔ حفیظ تائب دا مضمون راقب قصوری دی فکر نوں سمجھن وچ اہم کردار ادا کردا اے۔ دو ج مضمون ”پنجابی دے صاحبِ کرامت نعت گو حاجی محمد دین گجراتی“، تحقیقی انداز دا مضمون اے۔ ایہدے لکھاری سید مسعود ہاشمی نیں۔ اوہناں پہلاں حاجی محمد دین گجراتی دی حیاتی دے حالات تے دینی خدمتاں تے چائن پایا، فیر اوہناں دیاں چھپیاں تے ان چھپیاں کتاباں بارے جانکاری دتی اے۔ تیجا مضمون ”مولوی غلام رسول عالم پوری دی نعت“ حفیظ تائب ہوراں لکھیا اے۔ مضمون دے شروع وچ حفیظ تائب لکھدے

نیں۔

”مولوی غلام رسول عالپوری دی نعت پنجابی دی روایت توں بالکل وکھری

تے نویکلی اے تے میں ایہوں نویں نعت دی بنیاد سمجھنا“ (11)

ایہدے بعد اوہناں مختلف حوالیاں نال ایس دعوے نوں ثابت کیتا اے۔ مضمون دے شروع وچ بابا فرید توں مولوی غلام رسول عالپوری تیک دے رجحاناں بارے جانکاری دتی اے۔ اگلا مضمون ”عبدالحق صابری پنجابی نعت“ پروفیسر ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دی لکھت اے۔ عبدالحق صابری ہوراں دا ناں بھادویں ادبی حلقیاں لئی غیر معروف اے پر لوکائی لئی ایہ ناں جانی پچھانی سی کیوں جے عبدالحق صابری بہت چنگے نعت خواں سن جس پاروں اوہناں دیاں کئی نعتاں میلاد دیاں محفلاں تے قوالاں نوں زبانی یاد سن۔ عبدالحق صابری ویسویں صدی دے پہلے دہاکے وچ موضع دودھے والی ضلع سیالکوٹ وچ جے تے 1964ء وچ وفات پائی۔ اوہناں دے کئی شعر میلاد دیاں محفلاں سنے گئے:

محمد ﷺ نوں محبوب رب نے بنایا

تے محبوب دو پھر بنا کوئی نہیں سکدا

خدا ہے محمد ﷺ دی مرضی تے راضی

محمد ﷺ بناں رب منا کوئی نہیں سکدا

خدا جس نوں پکڑے چھڈاوے محمد ﷺ

محمد ﷺ دے پکڑے چھڈا کوئی نہیں سکدا (12)

ایس معروف شاعر دا ذکر پنجابی دے کسے تذکرے یاں تاریخ وچ نہیں ملدا۔ ایہناں دی کتاب ”بہارِ مدینہ“ دے ناں نال چھپی جس وچ اردو دے نال نال پنجابی نعتاں شامل نیں۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں عبدالحق صابری دی حیاتی بارے جانکاری دتی تے اوہناں دی شاعری دا بھرواں تنقیدی جائزہ لیا اے۔ عربی اردو نعتاں نال تقابلی جے محقق آفتاب نقوی دے وسیع مطالعے دی دس پاؤندا اے تاں فنی تے فکری حوالے نال کیتا گیا بھرواں تنقیدی مطالعہ آفتاب نقوی دے تنقیدی جوہر سامنے لیا وندا اے۔

مقالیاں دے بعد حفیظ تائب، عارف عبدالمتمین، بشیر منذر، منظور وزیر آبادی، محمد اجل نیازی، خالد بزمی، راجا رشید محمود، محمد سلیم طاہر، آفتاب احمد نقوی، کلیم شہزاد، عادل صدیقی، علی محمد ملوک، حاجی ممتاز احمد ممتاز، حنیف صوفی، محمود احمد غزنی،

ہاجرہ مشکور ناصری، شفقت سلطانہ تے فراز صدیقی دیاں غزل دی ہیئت وچ لکھیاں نعتاں دی بھرویں چون ایس نمبر دی زینت اے۔ ”شام و سحر“ دے ایس نمبر دے انت وچ ڈاکٹر اسلم رانا دا مضمون ”پنجابی نعت (انتخاب) اک تجزیہ“ شامل اے۔ ایہ مضمون پنجابی نعتاں دی چون ”پنجابی نعت (انتخاب)“ مرتبہ حفیظ تائب بارے اے۔ حفیظ تائب ہوراں پنجابی نعت دے صدیاں تے کھلے ارتقائی سفر نوں جسراں کتاب وچ سمیٹیا اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دا ایہ مضمون نہ صرف اوہدی سلاہتا اے سگوں اوہناں سارے رجحاناں دا ویروا وی تفصیلی اے جیہڑے کسے دور وچ نعت کہن والے شاعران سامنے رہے تے جہناں نوں سامنے رکھ کے حفیظ تائب ہوراں ایس چون لئی کلام چینا۔ کلاسیکی شاعران دی نعت دے بعد اوہناں دور غلامی دی نعت دے موضوع تے اثرات دی دس پائی اے کہ اوس دور دے شاعران کول حضور دیاں ذاتی صفتاں بیان تے نبی پاک ﷺ نوں اپنے ول متوجہ کرن دی خواہش دسدی اے۔ حفیظ تائب ہوراں دی تحقیقی بصیرت دا ذکر وی اسلم رانا ہوراں سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔

”شام و سحر“ دا نعت نمبر 3، جنوری فروری 1983ء وچ چھپیا۔ اردو حصے وچ محمد دین کلیم دے مضمون ”لاہور کے نعت گو“ دا دو جاحصہ چھپیا جس وچ پنجابی دے نعت گو شاعران وچوں ظہیر نیاز بیگی، محمد اعظم چشتی تے محمد یونس حسرت امرتسری بارے جانکاری شامل اے۔ نعت نمبر دے پنجابی حصے وچ اکواک تحقیقی تنقیدی مضمون ”پنجابی نعت دا موضوعی پکھ“ شامل اے۔ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں ایس مضمون وچ پنجابی نعت وچ ورتے جان والے موضوعاں دا ویروا بھرویں ڈھنگ نال کیتا اے۔ حضور ﷺ دی ولادت توں پہلاں حضور دا ذکر ہونا ولادت دی خوشی دا ذکر اسلام توں پہلاں معاشرے دی بھیڑی حالت دا ذکر، حضور دی سیرت، حضور ﷺ کولوں سہارے تے پیار دی طلب، نعت وچ مدینہ پاک دا ذکر، نعت لکھن لئی شاعران دا اپنے آپ نوں اہل نہ سمجھنا، حضور ﷺ دے معجزے تے آزاد نعتیہ شاعری دے تجربے، ڈاکٹر یونس احقر ہوراں ایہناں سبھے موضوعاں دی دس پاون دے نال نال چون شعروں شامل کیتے نیں۔ ایس نمبر دے آخری حصے وچ حفیظ تائب، منظور وزیر آبادی، یونس احقر، بشیر منذر، امین خیال، راجا رشید محمود، عادل صدیقی، راجی کجباہی، یوسف موج، طفیل خلش، کلیم شہزاد، علی محمد ملوک، فیروز شاہ، مجذوب چشتی، طالب چشتی، عارف عبدالمبین، راشد حسن رانا تے نادر جاجوی دیاں نعتاں شامل نیں۔

”شام و سحر“ دا جنوری فروری 1984ء دا شمار اسیرت نمبر سی۔ ایس نمبر وچ شامل سارے مضمون حضور ﷺ دی سیرت بارے سن پر منظوم حصے وچ منظوم سیرت دے نال نال نعتاں وی شامل کیتیاں گئیاں۔ سیرت نمبر وچ صحرائی گورداسپوری، عادل صدیقی، ماجد صدیقی، عارف عبدالمبین تے منظور وزیر آبادی دیاں پنجابی نعتاں شامل سن۔ ماہنامہ ”شام

وسحر“ دانت نمبر 4، جنوری فروری 1985ء وچ چھپیا۔ اردو دے نال نال ایس نمبر وچ 42 صفحیاں دا پنجابی حصہ وی شامل اے۔ پنجابی حصے دا پہلا مضمون ”پنجابی نعت دا اک نوید شاعر۔ مولا بخش کشتہ“ اے۔ مضمون ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی نے لکھیا۔ ڈاکٹر ہوراں نے تقابلی تے رومانی تنقید توں کم لیا تے مولا بخش کشتہ دی نعت داعر بی فارسی نعت نال تقابل وی کیتا اے۔ نقوی صاحب موجب کشتہ ہوراں نے کافیاں، چوپائیاں، نظماں، تکوئے، پنج کوئے تے چھ کوئے لکھے نیں پر غزل انگ وچ لکھی اوہناں دی نعت وچ زیادہ مٹھاس تے شیرینی اے۔ دو جا مضمون ”پیر فضل دی نعتیہ شاعری“ حفظ تائب ہوراں لکھیا۔ مضمون وچ حفظ تائب لکھدے نیں:

”پیر فضل گجراتی اک غزل گو دی حیثیت نال سامنے آئے تے ایہ گل ہن منی جا چکی اے کہ نویں پنجابی غزل دے جیہڑے سوہنے سوہنے تے اُچے اُچے محل اچے اُچے اُسر دے نیں، اوہناں دی بنیاد پیر فضل ہوراں نے رکھی سی پر ایس حقیقت دا ابجے گھٹ لوکاں نوں پتہ اے پئی پنجابی نعت دیاں نویاں منزلاں دی نشان دہی وی پیر ہوریں ای کر گئے ہوئے نیں۔“ (13)

اوہناں وکھو وکھ دلیلاں تے مثالاں نال ایہہ منزلاں ساڈے سامنے لیاندیاں نیں۔ تائب ہوراں نے پیر فضل دی نعت دا وکھو وکھ پہلوواں توں بھرواں جائزہ لیا اے۔ ایہ مضمون نعت دے حوالے نال ہوئے تنقیدی کم وچ بہت اہم اے۔ اگلا مضمون وی حفظ تائب ہوراں لکھیا جیہڑا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعت گوئی بارے اے۔ حفظ تائب ہوراں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعت گوئی دا جائزہ لین دے نال نال دسیا کہ لوک گیت دے طور تے مشہور تھلے لکھیا ماہیا وی ڈاکٹر فقیر محمد دی تخلیق اے۔

رب عشق کما بیٹھا

بدلے اک دم دے گل عالم پا بیٹھا (14)

ایس نعت نمبر دا آخری مضمون ”دائم اقبال دائم“ نعتیہ شاعری دے حوالے نال، محمد اکرم رضا دی لکھت اے۔ دائم اقبال دائم ہوراں سو توں ودھ کتاباں لکھیاں۔ اوہناں دی ہر کتاب دے شروع وچ نعت شامل اے پر نعتیہ شاعری دے حوالے نال اوہناں دی کتاب ”کمل پوش“ خاص اہمیت رکھدی اے۔ ہزاراں شعراں تے کھلری ایس کتاب وچ اوہناں حضور ﷺ دی سیرت منظوم کیتی تے نعت رسول مقبول ﷺ دے بہت سوہنے شعر آکھے نیں۔ اکرم رضا ہوراں ایسے کتاب نوں لکھ رکھ کے دائم اقبال دائم دی نعتیہ شاعری دا بھرواں جائزہ لیا۔ دو جے نمبر اں ہارا ایس نمبر وچ وی پنجابی نعتاں دی مناسب چون شامل کیتی گئی اے۔ ایس نمبر وچ فیروز الدین فیروز، عارف عبد المتین، منظور وزیر آبادی، راجا رشید محمود، محمد اکرم رضا،

تمریز دانی، شوکت علی قمر، عصمت اللہ زاہد، عادل صدیقی، کلیم شہزاد، ہمایوں پرویز شاہد، احسان رانا، صدیقی میر، ڈاکٹر صدیق حل، محمد اقبال نجمی، محمد سرور صدیقی، املاک جدران نے نذیر احمد نذیر دیاں پنجابی نعتاں شامل نہیں۔

”شام و سحر“، 4 جنوری فروری 1986ء، دا شمار نعت نمبر 5 وچوں چھپیا۔ 496 صفحیاں تے کھلے ایس نعت نمبر دے 45 صفحے پنجابی لئی مخصوص نہیں۔ پنجابی حصے دا سب توں پہلا مضمون ”صائم چشتی - نبیؐ دا ثنا خوان“ اے۔ ایس مضمون راہیں محمد اکرم رضا ہوراں صائم چشتی دی شاعری دا تفصیلی مطالعہ موضوع وار کیتا اے۔ آقا دی ولادت، شخصیت، اخلاق تے معجزیاں دے حوالے نال کیتی جان والی شاعری، واقعہ معراج دے حوالے نال لکھی شاعری، ذکر نبیؐ نال ملن والی خوشی، شاعر دانیؐ نال عشق تے دو بے موضوعاں نوں مکھ رکھ کے اوہناں صائم چشتی دی نعتیہ شاعری دا تجزیہ کیتا۔ دو جا مضمون ”راجا رشید محمود دی نعتیہ شاعری“، پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں لکھیا اے۔ مضمون وچ اک پاسے تحقیق تے تنقید نال نال ٹر دے دسدے نہیں تے دو بے پاسے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد وکھو وکھ تنقیدی دبستاناں دی رلت نال تنقید دے نویں معیار قائم کیتے نہیں۔ مضمون وچ کدھرے اوہناں رومانی دبستاناں نوں مکھ رکھیا تے کدھرے تقابلی تنقید دے جھلکارے نہیں۔ ”شام و سحر“ دے اٹھارہ صفحیاں تے کھلے ایس مضمون وچ راجا رشید محمود دی نعت گوئی دا بھرواں فکری تے فنی جائزہ شامل اے۔ اوہناں صرف راجا رشید محمود کول عاجزی تے انکساری دی دس نہیں پائی سگوں راقب قصوری دے ایس کمال دا ذکر وی کیتا اے۔ جے اوہناں نعت وچ حضور ﷺ دی سیرت بیان کرن دی گل چھیڑی تاں پیر فضل گجراتی، عارف عبدالمبین، حفیظ تائب، منظور وزیر آبادی، ساقی گجراتی تے عادل صدیقی دیاں نعتاں دے حوالے نال ایس روایت نوں سامنے لیاند، تے راجا رشید محمود دیاں نعتاں وچ ایس کچھ دی جھلک وی دکھائی۔ ایسے طرح اپنے عہد دیاں اوکڑاں دا ذکر کیتا تاں حفیظ تائب، یونس احقر، عبدالکریم قدسی، زاہد نواز تے عادل صدیقی دیاں نعتاں دے حوالے دین توں بعد راجا رشید دیاں نعتاں وچ اُمت دے دکھ درداں نوں پیش کر کے آقا کولوں مدد منگن دے رجحان دی گل کیتی اے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں صرف فکری حوالے نال ”نعتاں دی اٹی“ دا جائزہ نہیں لیا سگوں فنی کچھوں وی گل بات کیتی اے۔ اوہناں راجا رشید محمود دیاں ورتیاں علامتاں، تشبیہاں، تلمیحاں تے ترکیباں، قافیے تے ردیف دے حوالے نال کیتے جان والے تجزیہاں تے بحر دی کشش تے موسیقیت تیک نوں مضمون دا حصہ بنایا اے۔ ایس نمبر دے انت تے حفیظ تائب، صحرائی گورداسپوری، منظور وزیر آبادی، جعفر بلوچ، راجا رشید محمود، فاروق روکھڑی، محمد اکرم رضا، عادل صدیقی، ہمایوں پرویز شاہد، حاجی ممتاز احمد ممتاز، آثم میرزا تے خالد شفیق دیاں پنجابی نعتاں شامل نہیں۔

”شام و سحر“ دانت نمبر 6 جنوری فروری 1987ء وچ چھپیا۔ ایس دے پنجابی حصے دا مڈھ منظور وزیر آبادی تے خالد شفیق دیاں حمدیں توں بھیا گیا۔ اوہدے بعد حفیظ تائب، ڈاکٹر رشید انور، صحرائی گورداسپوری، منظور وزیر آبادی، راجا رشید محمود، محمد اکرم رضا، پروفیسر افضال احمد انور، ہمایوں پرویز شاہد، عادل صدیقی، ممتاز احمد ممتاز، اکرم باجوہ، محمد اقبال نجمی، احسان رانا، حنیف نازش قادری، نذیر احمد اختر، نذیر احمد نذیر، پرویز انجم، عمران سلیم تے محمد سلیم آسی دیاں نعتاں تے سلام نبی پاک دی خدمت اقدس وچ پیش کیتے نیں۔ نثری حصے وچ چار مضمون نیں۔ پہلا مضمون پروفیسر ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوریں دا ”پنجابی نعت دیاں صنفیں“ اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں 47 صنفیں وچ پنجابی نعت لکھے جان دی دس پائی اے۔ اوہناں پہلاں ہر صنف بارے مڈھلی جائزگی دتی۔ فیرواں صنف وچ نعت کہن والے اہم شاعراں دا ذکر کیتا تے نعتاں وچوں نمونے دتے نیں۔ ایس مضمون وچ تحقیق تے تنقید دی سانجھ وی حسن پیدا کردی اے۔ ایس نمبر دا دوجا مضمون ”ارتقائی دور دی نعت“ وی ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوریں دی تحقیق دا پھل اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں اورنگ زیب دی وفات 1702ء توں جنگ آزادی 1857ء تیک سارے اہم شاعراں دی حیاتی، ادبی خدمتاں تے لکھتاں دی دس پاؤں دے نال نال نعتیہ کلام دا جائزہ لیا اے۔ مضمون وچ تحقیقی رنگ اُگھڑاواں اے پر نال نال تنقیدی بصیرت وی دس پیندی اے۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ایس عہد دی نعت دا سنا ایہناں لفظاں وچ کڈھدے نیں۔

”ایس دور دی نعت وچ جتھے موضوعات دا کھلا نظر آؤندا اے، او تھے بہتر دے حوالے نال بہت ساریاں صنفیں وچ لکھیا گیا اے۔ ایہناں صنفیں وچ کافی، مثنوی تے دوہڑے خاص طور تے اہم نیں۔ ارتقائی دور دی نعت بھاریں عام طور تے بڑی صاف تے سادہ نظر آؤندی اے پر ایس دور اندر بلھے شاہ ورگے شاعراں دے ہاں نعت وچ علامتی انگ وی سامنے آؤندا اے۔ (15)

ایس نمبر دا تیجا مضمون ”مولوی غلام رسول عالمپوری دی نعت“ ڈاکٹر محمد صادق جنجوعہ ہوریں لکھیا اے۔ مولوی غلام رسول ہوریں حضور ﷺ دے معجزے منظوم کیتے تے نعتاں وچ عقیدت تے محبت دے دریا دگائے نیں۔ ڈاکٹر صادق جنجوعہ ہوریں اوہناں دی نعتیہ شاعری دا جائزہ لبیدیاں تقابلی تنقید توں کم لیا اے۔ اوہناں مولوی ہوریں دے شعراں دا تقابل دو بے شاعراں دیاں نعتاں نال کردیاں بڑا ودھیا مضمون لکھیا۔ ایس نمبر دا چوتھا مضمون ”اعظم چشتی دی نعتیہ شاعری“ وی ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوریں دی لکھت اے۔ ”شام و سحر“ دے ایہناں سارے نمبریں وچ جتھے پنجابی نعت دا تحقیقی تے تنقیدی

مطلوع دل دھیان دتا گیا اے، اوتھے نعتاں دی چون وی بھرویں اے۔ نعت نمبر ۱۷ وچ جیہناں شاعراں دیاں نعتاں شامل نہیں۔ اوہناں وچوں بہتے شاعراں دیاں دو نعتاں ایہناں نمبر ۱۷ وچ شامل نہیں۔ کسے کسے دی اک اک تے کئی شاعراں دیاں چار چار نعتاں شامل نہیں۔ فیر سارے اہم نعت گو شاعراں بارے مضمون شامل ہون پاروں ”شام و سحر“ دے ایہ نمبر پنجابی نعتیہ شاعری دے ارتقاء تے معیار نوں سمجھن وچ اہم کردار ادا کر دے نہیں۔ پروفیسر خالد بزمی ”شام و سحر“ دے ایہناں نمبر ۱۷ دا جائزہ لیندیاں لکھ دے نہیں۔

”شام و سحر“ کے مذکورہ سارے شمارے اپنے مضامین نظم و نثر کے اعتبار سے اس قدر وقیع اور بلند پایہ ہیں کہ ہماری نعتیہ شاعری میں انشاء اللہ ان کو تاریخی دستاویز کا مرتبہ حاصل ہو جائے گا اور مستقبل کا کوئی نعتیہ مضمون نگار ان نمبروں سے صرف نظر نہیں کر سکے گا۔“ (16)

ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی حیاتی دے آخری دنوں وچ گورنمنٹ کالج شاہدرہ وچ استاد تے کالج میگزین ”اوج“ دے مدیر اعلیٰ سن۔ اوہناں کالج میگزین دا بھرواں نعت نمبر دو جلدوں وچ چھاپیا۔ پہلی جلد 720 صفحیاں تے کھلری اے۔ 27 صفحیاں وچ جتھے پنجابی نعت دا انتخاب چھاپیا گیا اے۔ اوتھے ”پنجاب میں نعت“ باب وچ بہت سارے محققاں تے نقاداں اردو دے نال نال پنجابی نعت بارے تحقیقی مضمون لکھے نہیں۔ قمر حمزہ ہورواں ”اوکاڑا میں نعتیہ شاعری“ اخلاق عاطف ہورواں ”سرگودھا میں نعتیہ شاعری“ محمد اقبال نجمی ہورواں ”گوجرانوالہ کے نعت گو شعراء“ رانا غلام شبیر ہورواں ”جھنگ کی نعتیہ شاعری“ عمران نقوی ہورواں ”فروغ نعت میں لاہور کا کردار“ پروفیسر شبیر قادری ہورواں ”فروغ نعت میں فیصل آباد کا کردار“ محمد ریاض شاہد ہورواں ”جڑانوالہ کی پنجابی نعت“، میاں ظفر مقبول ہورواں ”شیخوپورہ کے نعت گو“ تے پروفیسر محمد سلیم چودھری ہورواں ”امر تسر کے نعت گو“ شاعراں بارے جتھے ذکر کیتے شہراں وچ اردو نعت دی ٹور تے اہم شاعراں دے کم دا جائزہ لیا، اوتھے پنجابی نعت دے وڈے نعت گو شاعراں بارے بھرویں گل بات کیتی اے۔ پنجابی نعتاں دی چون وی اُچ پدھری اے۔ کلاسیکی شاعراں وچوں بلھے شاہ، علی حیدر، وارث شاہ، مولوی غلام رسول عالمپوری، میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید دیاں نعتاں شامل نہیں تاں پچھلی صدی دے وڈے شاعراں پیر مہر علی شاہ، دلپزیر بھیروی، مولانا بخش کشتہ، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پیر فضل گجراتی، شیر افضل جعفری، رشید انور، احمد راہی تے رؤف شیخ دیاں نعتاں چنیاں گئیاں نہیں۔ اجو کے شاعراں وچ انور مسعود، تنویر بخاری، حسین شاد، سجاد مرزا، غلام مصطفیٰ بسمل، ساقی گجراتی، احسان رانا تے کئی ہور شاعراں دا کلام ایس نمبر دی زینت

اے۔ ایس نمبر دا آخری حصہ نعت گو شاعراں نال قلمی مذاکرہ اے۔ جیہدے وچ اردو نعت گو شاعراں دے نال نال اجمل جنڈیالوی، محمد اعظم چشتی، بشیر حسین ناظم، سجاد مرزا، سید امین علی نقوی، ندیم نیازی، انور مسعود، محمد اکرم رضا، تنویر بخاری، محمد اقبال نجمی، اخلاق عاطف تے ساقی گجراتی ورگے کئی شاعر شامل نیں جیہڑے پنجابی وچ وی شعر کہندے نیں۔

ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی دی ادارت وچ چھپن والے رسالے ”اوج“ دی دوجی جلد وچ وی پنجابی نعت بارے بھرواں مواد موجود اے۔ ایس جلد وچ دو حصے پنجابی نعت لئی مخصوص نیں۔ پہلے حصے ”مطالعہ و انتخاب“ وچ تن مضمون نیں۔ پہلا مضمون ”پنجابی نعت میں مدینہ الرسول کا ذکر“ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دی تحقیق واسطے اے۔ مضمون وچ اوہناں مدینہ پاک دے ذکر نال پُرچی پنجابی شاعری بارے بھرویں گل بات کیتی اے۔ حضرت نوشہ گنج بخش توں لے کے محمد اسلام شاہ تکر مدینہ پاک دے ذکر نال پرچیاں نعتاں دے نمونے دتے تے اڈواڈ ویلیاں وچ ایس حوالے نال کیٹے تجریاں دا ذکر وی اے۔ دوجے مضمون ”پنجابی شاعری میں واقعہ معراج“ وچ راجا رسالو ہوراں جتھے معراج نامیاں بارے بھرویں گل بات کیتی، اتھے کلاسیکی شاعراں توں اجو کے شاعراں تیک جیہناں لوکاں نے واقعہ معراج نوں منظوم کیتا یاں ایس واقعے بارے عربی فارسی وچ ہوئے کم نوں پنجابی روپ دتا، بارے جانکاری دتی اے۔ تیجے مضمون ”پنجابی نعت دے مطالعے“ وچ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں پنجابی نعت بارے ہوئے تنقیدی تے تحقیقی کم دا بھرواں جائزہ لیا۔ اوہناں نعت دیاں کتاباں دے دیباچہ نگاراں دا ذکر کیتا تے نعت دیاں کتاباں مرتب کرن والیاں دے تنقیدی تے تحقیقی کم نوں وی سراہیا۔ نعت نمبر اں وچ چھپے اہم تنقیدی تحقیقی مضموناں دا تجزیہ تے انت اُتے اوہناں سارے مضمون دی فہرست دتی اے جیہڑے وکھو وکھ کتاباں، رسالیاں تے اخباراں وچ چھپے۔ نثری حصے دے بعد پنجابی نعتیہ شاعری دی چون دتی گئی اے۔ ایس جلد وچ پنجابی دے 42 شاعراں دا کلام شامل اے۔

اگلے حصے ”نعت..... تحقیق و محققین“ وچ اردو تے عربی نعت بارے پی ایچ ڈی کرن والے محققاں دے نال نال پنجابی نعت اُتے پی ایچ ڈی کرن والے پروفیسر ڈاکٹر آفتاب نقوی بارے پروفیسر محمد یونس حسرت دا لکھیا بڑا سوہنا مقالہ شامل اے۔ مقالے وچ لکھاری نے ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی مرحوم دی شخصیت دے کئی کچھ اُجاگر کرن توں اڈا اوہناں دے تنقیدی تے تحقیقی کماں دا بھرواں ویروا کیتا اے۔ ایہہ مضمون آفتاب احمد نقوی دی شخصیت تے فن تے لکھے جان والے مقالیاں وچوں سب توں سوہنا تے بھرواں اے۔ ”کتبیا نعت“ دے حصے وچ پنجابی وچ چھپیاں نعتیہ کتاباں دی بلوگرانی موجود اے۔ ”پنجابی زبان میں کتب نعت“ ناں دا مضمون میاں ظفر مقبول ہوراں دی تحقیق دا نتیجہ اے تے ایس وچ پنجابی

نعت دیاں 1289 چھپیاں کتاباں دی دس پائی گئی اے۔ اگلے باب ”مختلف زبانوں میں نعت“ وچ جتھے چینی، عربی، فارسی، سندھی، بلوچی، کشمیری، پشتو، گوجری، براہوی، انگریزی تے سرائیکی نعتیہ شاعری بارے بھروسے تحقیقی مضمون شامل نیں۔ اوہتھے ”پنجابی میں نعتیہ شاعری“ دے سرناویں پیٹھ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دا بھرواں مضمون موجود اے۔ مضمون وچ نعتیہ ادب دا مطالعہ وکھو وکھو دور و نڈاں موجب اے۔ پہلے دور وچ بابا فرید توں شاہ مراد تیک ہوئی شاعری وچ نعت دے نین نقش لہیے گئے نیں۔ دو جے دور وچ مغل تے سکھ عہد دی نعتیہ شاعری دا جائزہ لیا گیا اے۔ فیرانگریز عہد دے نعت گو شاعراں دی دس پاون دے نال نال فکر تے سوچ وچ آون والیاں تبدیلیاں تے اوہناں دے نعتیہ ادب دے اثراں دا جائزہ لیا اے۔ انت تے پاکستانی دور دی نعتیہ شاعری، پنجابی نعت دے نویں رجحان تے نعتیہ رویے بیان کیتے گئے نیں۔ ”نعت میں کلاسیکی سرائیکی شعراء کا حصہ“ دے سرناویں پیٹھ مضمون ڈاکٹر مہر عبدالحق نے لکھیا اے۔ مضمون وچ مولوی لطف علی بہاؤپوری توں غلام حیدر فدا تاں سرائیکی علاقے دے اہم نعت گو شاعراں بارے بھروسے گل بات کیتی اے۔ ”اوج“ وچ شامل اک ہور اہم مضمون ”پاکستان میں نعت نمبروں کی روایت“ اے جیہڑا ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دی تحقیق اے۔ ایس وچ اردو دے نعت نمبروں دے نال نال ماہنامہ لکھاری دی پہلے تن نعت نمبروں دا جائزہ وی لیا گیا اے۔ ”اوج“ دے ایہناں نعت نمبروں دا مطالعہ دسد اے کہ آفتاب احمد نقوی ہوراں پنجابی نعتیہ ادب ول خصوصی دھیان دتا تے پنجابی نعتیہ دے بہت سارے اہم گوشے سامنے لیاندے نیں۔ اللہ سوہنا آفتاب نقوی شہید دے درجے اُچرے کرے۔ (آمین)

ماہنامہ ”تحریریں“ لاہور وں زاہدہ صدیقی دی ادارت وچ چھپدا اے، جہدے معاون مدیر شاہد صدیقی تے اعزازی مدیر پروفیسر حفیظ صدیقی، منور سلطانہ تے اطہر صدیقی نیں۔ ایس پرچے دے ہن تیک پنچ نعت نمبر چھپ چکے نیں۔ پہلا نعت نمبر 1884ء وچ چھپیا۔ دو جانت نمبر جنوری 1985ء وچ چھپیا جس وچ اردو دے نال نال پنجابی دیاں چار نعتاں شامل نیں۔ تیجے نعت نمبر وچ وی دو صفحے پنجابی نعتاں لئی مخصوص سن۔ 1988ء وچ چھپن والے ”تحریریں“ دے چوتھے نعت نمبر وچ ڈاکٹر رشید انور تے عادل صدیقی دیاں پنجابی نعتاں چھپیاں۔ پنچواں نعت نمبر ستمبر 1991ء وچ چھپیا پر راقم ایس نوں ویکھ نہیں سکيا۔ ایس لئی ایس نمبر وچ چھپن والے پنجابی حصے بارے کچھ نہیں آکھیا جاسکدا۔ پہلا نعت نمبر وی نظروں نہیں لنگھیا۔ ڈاکٹر آفتاب نقوی ہوراں ایہناں دے چھپن دا ذکر تاں کیتا اے پر پنجابی حصے دا کوئی ذکر نہیں۔

معروف نعت گو شاعر راجا رشید محمود دی ادارت وچ چھپن والے ماہنامہ ”نعت“ دا ہر شمارا خاص نمبر اے۔ ایہدے ہر شمارے وچ کوئی نہ کوئی پوری کتاب چھاپی جاندی اے۔ ایس پرچے جتھے اردو نعت تے سیرت ﷺ دے فروغ وچ اہم

کردار ادا کیا اے، اوتھے پنجابی نعتیہ شاعری دے حوالے نال کئی اہم شمارے چھاپے نیں۔ ماہنامہ نعت وچ اظہر محمود ہوراں دیاں پنجابی وچ سیرت پاک ﷺ دے حوالے نال لکھیاں دو کتاباں چھپیاں نیں۔ ماہنامہ ”نعت“ دا دسمبر 1997ء دا شمار ”ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعتیہ شاعری“ دے حوالے نال چھپیا۔ ایہ نمبر محمد جنید اکرم ہوراں نے مرتب کیا۔ شروع وچ محمد جنید اکرم ہوراں نے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعت نگاری دے حوالے نال بھرواں دیپاچہ لکھیا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دیاں نعتیہ رباعیاں، چومصرعے، نعتاں، سلام تے نعتیہ نظماں ایسے نمبر وچ شامل نیں۔ ایسے نمبر وچ پروفیسر حفیظ تائب، محمد اسلم پرویز تے محمد اقبال جاوید دے مضمون شامل نیں۔ پروفیسر حفیظ تائب ہوراں نے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی شاعری دا تجزیہ بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیا اے۔ اوہناں نعت وچ فروغ پاؤن والے دکھو دکھ رجحاناں دا ذکر کرن دے نال نال ایہناں رجحاناں دا ویروا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعتیہ شاعری دے حوالے نال کیا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں مولانا مناظر احسن گیلانی دی کتاب ”النبی الخاتم ﷺ“ دا پنجابی ترجمہ ”آخری نبی ﷺ“ دے ناں نال کیا سی۔ محمد اسلم پرویز تے محمد اقبال جاوید دے مضمون ایسے ترجمے بارے نیں۔ محمد اسلم پرویز ہوراں دا مضمون سولاں صفیاں دا اے پر اسلم پرویز ہوراں دے لکھے جملے دو صفیاں توں وی گھٹ نیں۔ ایہناں وچوں وی بہتے فقرے ڈاکٹر فقیر دی حیاتی تے لکھتاں بارے نیں۔ مضمون نگار نے ترجمے دے معیار دا تجزیہ کرن دی تھاں بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دا پنجابی ترجمہ لکھ لکھ کے مضمون مکمل کیا اے۔ جد کہ محمد اقبال جاوید ہوراں ایسے کتاب تے گل بات کردیاں نہ صرف مناظر احسن گیلانی دی کتاب دے ادبی وصف سامنے لیاندے نیں سگوں اوہناں ترجمے دافنی، فکری تے لسانی حوالے نال ویروا کیا اے۔ اوہناں وی مناظر احسن گیلانی دیاں نثری عبارتوں تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے شعری حوالے دتے نیں پر نال نال اپنی رائے دیندیاں ترجمے دیاں خوبیاں نوں وی نتاریا۔ انت تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی ہتھ لکھت دا اک نمونہ مضمون ”پنجابی ادب وچ نعت گوئی“ شامل اے۔ ماہنامہ نعت داستمبر 1997ء دا شمار ”گجرات کے پنجابی شعراء کی نعت“ دے سرناویں پیٹھ چھپیا۔ ایہ شمارہ ڈاکٹر منیر احمد سلیم ہوراں مرتب کیا۔ ماہنامہ ”نعت“ دے ایسے خاص شمارے وچ 77 شاعراں دے مختصر حالات زندگی تے نمونے وجوہں اک اک نعت شامل کیتی گئی اے۔ منیر احمد سلیم ایم بی بی ایس ڈاکٹر نیں۔ ایہدے نال نال ادبی تحقیق تے تنقید اوہناں دے خاص شعبے نیں۔ اوہناں دیاں چھپیاں کتاباں وچ ”اقبال اور گجرات“، ”خفتگاں خاک گجرات“ تے ”احوال وکلام مولوی نور حسن نور“ شامل نیں۔ پنجابی ادب دے فروغ وچ ضلع گجرات دے شاعراں دامن یوگ حصہ اے۔ ڈاکٹر منیر سلیم دے مرتب کیتے نمبر وچ وی بہت سارے مان یوگ شاعراں دا ذکر اے جیویں احمد یار مرالوی، محمد بوٹا گجراتی، ساقی گجراتی، شریف احمد شرافت نوشاہی، احمد حسین قریشی قلعداری، انور

مسعود، دائم اقبال دائم، شریف کنجاہی، حکیم عبداللطیف عارف، پیر فضل گجراتی، فرد فقیر، فیروز الدین نگلیں، منیر صابری کنجاہی، ہاجرہ مشکور ناصری تے ہو رکئی پرالیں دے باوجود محقق نے بہت سارے اہم شاعراں نوں نظر انداز کیتا اے یاں اوہ اوہناں دے کلام تیک اپڑ نہیں سکيا۔ تردی نظریے دیکھیے تاں نوشہ گنج بخش، رضیہ ناہید رضی، عبداللطیف افضل، غلام فرید جعفری ورگے کئی اہم شاعراں دا ذکر نہیں کیتا گیا۔ تحقیق دا کم کدی مکمل نہیں ہوندا، فیروپورے ضلع بارے تحقیقی کم تاں بہت مشکل اے۔ ڈاکٹر منیر سلجھ ہوراں نے جیہڑا کم کیتا اے۔ اوہ اپنی تھاں تے بہت اہم اے۔ تحقیقی تقاضیاں نوں انج پورا کر دا اے کہ اوہناں نہ صرف حیاتی دے حالات سگوں نعتاں حاصل کرن دے ماخذ اں تیکر دی نشاندہی کیتی۔ مجموعی طور تے ایہ شمارا ضلع گجرات وچ نعتیہ شاعری دی ٹورتے مزاج نوں سمجھن وچ اک اہم دستاویز دا کم دیندا اے، کیوں جے منیر سلجھ عام تذکرہ نگاراں ہار حیاتی تے نمونہ کلام تیکر نہیں رہے سگوں تنقیدی جملے وی اوہناں دے ایس کم نوں سپین بخشدے نیں۔ جویں پیر فضل حسین فضل گجراتی بارے لکھدے نیں:

”نعت پیر صاحب کے لیے محض ایک رسم نہ تھی بلکہ وہ نہایت عقیدت اور دردمندی سے آقائے دو جہاں ﷺ کے حضور نذرانہ خلوص و آرزو پیش کرتے تھے۔“ (17)

ماہنامہ ”نعت“ جولائی 2001ء دے شمارے وچ راجا رشید محمود دی کتاب ”ساڈے آقا سائیں“ چھپی۔ ایہ راجا رشید محمود دے نعتیہ فردیات دا مجموعہ اے جس بارے راجا صاحب آپ آکھیا اے کہ ایہ پنجابی فردیات دا پہلا پراگہ اے۔

فردیات پراگا وی محمود اے پہلا میرا
کلے کلے شعر دے راہیں نویاں کاڈھاں کڈھیاں (18)

راجا رشید محمود اوہناں خوش نصیب شاعراں وچوں نیں جیہناں اپنے آپ نوں صرف ذکر رسول ﷺ وی وقف کیتا اے۔ اوہناں دیاں چھپیاں نعتیہ کتاباں دی تعداد ستر دے نیڑے اے۔ پنجابی وچ اوہناں دا ایہ تیجا پراگہ اے۔ ایس توں پہلاں ”حق دی تائید“ تے ”نعتاں دی آئی“ ناں دے دو پراگے چھپ چکے نیں۔ ”ساڈے آقا سائیں“ دے شعراں وچ سب توں ودھ ذکر مدینہ پاک دا اے۔ کتے مدینہ پاک دیاں فضیلتاں دا ذکر اے تے کتے مدینے جا کے رہن دی خواہش دا اظہار۔ کتے مدینے جان دی ہر سال اجازت ملن تے اللہ سائیں تے اوہدے محبوب دا شکریہ ادا کیتا اے:

آقا فیر بلاؤ تے خوش ہوواں
ڈوبیا غماں چ مینوں ادھیویاں نیں (19)

حاضری توں بعد مدینوں واپس آن لکیاں سچے عاشق دی حالت کیہ ہوندی اے۔ اوس دا جائزہ کجھ انج اے:

نزع دی حالت ہو جاندی اے چھڈن لکیاں طیبہ

روح وچھوڑاوی نہ شاید اینا اوکھا ہووے (20)

ایہناں شعراں وچ شاعر ایس گل تے وی مان کردا دسدا اے کہ اللہ سوہنے نے اوہنوں دنیا دے دو بے کماں ولوں موڑ کے نعتاں آکھن دے آہرے لا چھڈیا اے۔

ایسے نال اے شہرت اپنی، ایسے وچ اے عزت

میرے لیکھیں لکھ دتی اے مولا نعت دی خدمت

پیوے یا نہ پیوے کوئی نعتاں دا ایہ پانی

گیر رہیاواں کھوہ شعراں دا، پیار دی گادھی بہ کے (21)

مارچ 2005ء دے ماہنامہ نعت وچ ڈاکٹر محمد سلطان شاہ دی مرتبہ کتاب ”راوی“ میں حمد و نعت“ شائع ہوئی۔ ایس خاص شمارے وچ اردو حمد اں نعتاں توں اڈ سلطان محمود آشفیت، محمد منیر لاہوری، عارف عبدالمتمین، خورشید رضوی، حسن نوشاہی تے مسعود ہاشمی دیاں پنجابی نعتاں وی شامل نیں۔ ایہ نعتاں پہلاں گورنمنٹ کالج لاہور دے ادبی مجلے ”راوی“ دے 1981-1997ء تک دے دکھ دکھ شمارے وچ چھپیاں سن۔ ڈاکٹر خورشید رضوی دی نعت دے ایہ شعر ویکھو:

جنے وی وصف کریمی نیں، بے کریمے غور حضور ﷺ دے نیں

ہر چنگی گل حضور ﷺ دی اے، سب اُچے طور حضور ﷺ دے نیں

ہر دور دے دکھاں دا دارو، موجود حضور ﷺ دی سیرت وچ

ہن ختم نبوت ہو چکی، ہن سارے دور حضور ﷺ دے نیں (22)

ماہنامہ ”نعت“ دا جولائی 2007ء شمارا ”فدا حسین فدا کی نعتیہ شاعری“ بارے سی جس وچ اوہناں دی اک حمد تے دس پنجابی نعتاں دے نال نال فدا ہوراں دی پنجابی نعت بارے ڈاکٹر اختر جعفری ہوراں دا مضمون وی شامل اے۔ مضمون دے مڈھ وچ فدا حسین فدا دی عروض تے مہارت، ون سونیاں بحر اں دی ورتوں دا ذکر کرن توں اڈ اختر جعفری ہوراں اوہناں دے فصاحت، بلاغت تے شعری روانی ورگے سہین بیانے نیں۔ فدا ہوراں دے دینی علماں، تاریخی شعور تے کلام فدا وچوں عشق رسول ﷺ دی ہوند دا ذکر کرن مگروں ڈاکٹر اختر جعفری مجموعی تجزیہ انج دیندے نیں:

”فدا ہوراں دا کمال ایہہ وے پئی اوہ نعت گوئی وچ جذبات، احساسات،
 عقیدت تے ارادت دے سمندر وچ رُڑھ نہیں جاندے تے نہ ای اپنے آپ
 توں بے اختیار ہو جاندے نیں سگوں ادب دی حد، آقا تے غلام دا فرق دا امتیاز
 قائم رکھدے نیں یعنی ”با خدا دیوانہ باش و با محمد ﷺ ہوشیار“ دا پہرا اوہناں دی
 نعت گوئی دا قرینہ تے سلیقہ اے“ (23)

2005ء وچ سرگودھے توں شاکر کٹڈان ہوراں سہ ماہی ”عقیدت“ دا مڈھ بھیا سی۔ ایس مجلے دے دس شمارے
 راقم کول موجود نیں۔ ایہدے ہر شمارے وچ پنج ست صفحے پنجابی نعت لئی مخصوص نیں۔ سہ ماہی عقیدت دے دو تبصرہ نمبر وی
 چھپے نیں۔ جہناں وچ اردو انگریزی دے نال نال پنجابی نعتیہ کتاباں تے وی تبصرے شامل نیں۔
 روزنامہ ”امروز“ لاہور وچ ہر چھٹی دے دن چھپن والے میگزین (جمعہ اتوار) وچ پنجابی حصہ شامل ہوند اسی۔
 ایس پرچے وچ بہت ساریاں نعتاں تے نعتیہ شاعری بارے مضمون چھپے۔ فائلاں میسر نہ آون پاروں چھپن والیاں نعتاں دا
 ویروا نہیں ہو سکدا۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی نے اک مضمون ”پنجابی نعت دے مطالعے“ وچ امروز وچ چھپن والے مضموناں
 دی فہرست دتی اے۔ اس موجب امروز وچ نعتیہ ادب دے حوالے نال راجا رسالو، سلیم خاں گئی، اسلم رانا، آفتاب احمد
 نقوی، سید اختر جعفری، کلیم اختر، شاہد حسن تے حفیظ تائب دے تنقیدی تے تحقیقی مضمون ویلے کویلے چھپدے رہے۔
 ”مفیض“ دے مدیر اعلیٰ محمد قبال نجمی نیں۔ گوجرانوالے توں چھپن والے ایس پرچے دا نعت نمبر 2005ء وچ
 چھپیا۔ 636 صفحیاں تے کھلے ایس نعت نمبر دے انت تے اک مضمون ”پنجابی نعت دا فکری، فنی، موضوعاتی تے اسلوبی
 ویروا“ شامل اے جیہڑا ڈاکٹر احسان اللہ طاہر ہوراں دی تحقیق دا سٹا اے۔ 2008ء وچ ”مفیض“ دا نعت تبصرہ نمبر چھپیا
 جس وچ پنجابی دیاں 24 کتاباں توں اڈما ہنامہ ”لکھاری“ دے دو نعت نمبراں تے تماہی ”پنجابی“ دے نعت نمبر تے تبصرے
 شامل سن۔ ستائی وچوں 23 تبصرے ڈاکٹر احسان اللہ طاہر، تن کتاباں تے تبصرہ محمد قبال نجمی تے فیض رسول فیضان دی کتاب
 ”نعت نگر“ تے محمد انور رانا نے تبصرہ کیتا۔ 2012ء وچ ”مفیض“ دا نعت تبصرہ نمبر 2 چھپیا، جس وچ چھ پنجابی کتاباں تے
 تبصرے جد کہ غلام مصطفیٰ بسمل، امجد شریف تے محمد قبال نجمی دیاں پنجابی نعتاں شامل سن۔

محمد ابرار حنیف دی ادارت وچ چھپن والے پرچے ”کاروانِ نعت“ وچ پنجابی نعتیہ شاعری بارے تنقیدی تحقیقی
 مضمون تے اک ادھا ای چھپیا پر ایس وچ ہر مہینے پنجابی نعتاں ضرور چھپدیاں رہیاں۔ محمد ابرار حنیف پنجابی اردو کوئی فرق

نہیں کر دے، اک دو اردو نعتاں دے بعد پنجابی نعتاں، فیر اردو نعت، فیر پنجابی نعت یعنی بناں ترتیب جتھے مرضی اردو یاں پنجابی نعت لا دیندے نیں۔ اوہ پچھلے بار ایں سالوں توں مسلسل ”کاروانِ نعت“ چھاپ رہے نیں۔

کراچی توں معروف نعت گو شاعر تے محقق سید صبیح الدین صبیح رحمانی دی ادارت وچ چھپن والا ”نعت رنگ“ اردو دے منے پر منے جریدیاں وچ شامل اے۔ ایس وچ زیادہ تر اردو دان طبقے نوں نمائندگی ملدی اے۔ کجھ شماریاں وچ پنجابی نعت دا ذکر خیر وی اے۔ ”نعت رنگ“ دے پہلے شمارے (اپریل 1995ء) وچ راجا رشید محمود دا مقالہ ”انتخابِ نعت“ چھپیا۔ ایس مقالے وچ اوہناں 1955ء توں 1994ء تک چھپن والے نعتیہ انتخابات دی سن وار فہرست مکمل کیتی تے ہر انتخاب بارے بنیادی جانکاری وی کرائی۔ نعتیہ انتخاب اردو وچ ہون یاں پنجابی وچ، کسے اک شاعر دیاں نعتاں دی چون ہووے، یاں بہت سارے شاعراں دا کلام، نعتاں دی ایہ چون کسے ادبی جریدے دے خاص نمبر وچوں مرتب کیتی گئی ہووے یاں کسے ادیب نے نعتیہ شاعری دی چون کتابی صورت وچ پیش کیتی ہووے، راجا رشید محمود ہوراں مڈھلی جانکاری جیویں انتخاب وچ نعتاں دی کل تعداد، عربی، فارسی، اردو، سندھی یاں پنجابی نعتاں دی تعداد تے انتخاب دی خاص خوبی اختصار نال بیانی اے۔ راجا رشید محمود ہوراں موضوع نال پوری طرح انصاف کیتا اے۔ شاید ای کوئی انتخاب ہووے جیہد اذکر کرنا راجا جی کھنچ گئے ہون۔ ”نعت رنگ“ دے شمارا نمبر 5 وچ پروفیسر خاطر غزنوی دا مضمون ”ہندکو میں نعت رسول“ چھپیا جس وچ صوبہ خیبر پختون خواہ وچ تخلیق ہون والی پنجابی نعت دا جائزہ لیا اے۔ ”نعت رنگ“ دے شمارا نمبر 19 (دسمبر 2006ء) وچ پروفیسر محمد اکرم رضا ہوراں دا مضمون ”فروغِ نعت میں نعتیہ صحافت کا کردار“ چھپیا جس وچ اقبال زخمی ہوراں دے ماہنامہ ”لکھاری“ دے نعت نمبر اں تے اوہناں دیاں مرتبہ نعتیہ کتاباں نوں وی سراہیا گیا۔ ایسے طرحاں شمارا نمبر 21 وچ ڈاکٹر شبیر احمد قادری تے ڈاکٹر محمد ارشد اویسی دا بڑا جاندار تحقیقی مقالہ ”صوبائی اسمبلی پنجاب میں ذکر رسول ﷺ“ چھپیا۔ مقالے وچ اسمبلی دے اجلاس شروع ہون ویلے پڑھیاں جان والیاں نعتاں دے دو دو تن تن شعر درج کیتے گئے۔ ایہ شعر نعت گو شاعر دی بجائے نعت خواں دے حوالے نال لکھے ملدے نیں۔ مقالے وچ اردو دے نال نال بہت ساریاں پنجابی نعتاں دے نمونے موجود نیں۔ ایسے طرح شمارا نمبر 25 (اگست 2015ء) وچ خورشید ربانی ہوراں دا اک بھرواں مقالہ ”سرائیکی شاعری میں نعت“ دے سرنوویں پٹھ چھپیا جس وچ حضرت ملاں دے نور نامے توں گل ٹور کے اعظم چانڈیو، شاہ حسین، سچل سرمست، سلطان باہوتے دوجے صوفی شاعراں دی حیاتی، کم تے کلام بارے جانکاری دیندیاں اوہ اجو کے عہد تیک آئے نیں۔ 32 صفحیاں تے کھلے مقالے وچ ہر شاعر بارے مختصر جانکاری دتی نیں پر سمجھدے نیں کہ حق ادا نہیں ہويا۔ بہت سارے

شاعراں دا تذکرہ نہیں ہو سکيا۔ ایس اعتراف دے باوجود ایہ بھرواں تے سلاہن جوگ کم اے۔

2007ء وچ سرگودھے توں مشرف حسین انجم ہوراں ”خوشبوئے نعت“ شروع کیتا جس دے پہلے دو شماریاں وچ

نسیم اقبال بھٹی، محمد حنیف حنفی تے محمد حنیف نازش قادری دیاں پنجابی نعتاں چھپیاں۔ تیجے شمارے حفیظ تائب نمبر وچ تائب ہوراں دے پنجابی کلام توں اڈا اوہناں دی شاعری بارے پروفیسر ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دا بڑا بھرواں مقالہ شامل سی۔

2007ء وچ فیصل آباد توں آصف بشیر چشتی دی سرپرستی وچ کتابی سلسلے ”معین ادب“ دا مڈھ بھیا گیا۔ مدیر اعلیٰ

ڈاکٹر بشیر احمد قادری ہوراں پہلے شمارے توں ای پنجابی نوں نمائندگی دتی۔ پہلے شمارے وچ بیکس بٹالوی، اکرام مجید، حاتم بھٹی تے امین راہیں دیاں پنجابی نعتاں شامل سن۔ دو جے شمارے وچ بیکس بٹالوی، عمیر ابو ذری، اسیر سولہوی، انور انیق، احمد شہباز خاور، شوکت علی قمر، دلشاد احمد چن تے عارف بخاری دا پنجابی کلام شامل سی۔ عمیر ابو ذری دی نعت وچوں کجھ شعر:

بخش دینا رب نے رسول سامنے

اپنے حبیب مقبول سامنے

بخش دینا آپ نے نادان جان کے

جو وی آیا حسب معمول سامنے (24)

تیسرے شمارے توں ایس کتابی سلسلے دا ناں بدل کے ”شہر نعت“ کر دتا گیا۔ ایہد امزاج وی بدلیا یعنی نعتیہ شاعری دے نال نال نثرول دھیان ودھیا۔ تیجے، چوتھے شمارے وچ صرف محمد اسلم نقشبندی دے دو دو پنجابی نعتیہ چومصرعے تے محمد یوسف ورک ہوراں دی نعت شامل سی۔ چھویں شمارے وچ اشفاق ہمدانی تے خواجہ دین محمد دیاں پنجابی نعتاں شامل سن۔ ”شہر نعت“ دے ستویں شمارے وچ پنجابی نوں اک واری غیر بھرویں نمائندگی ملی۔ شبانہ کوثر چودھری، پیر آصف بشیر چشتی، اشفاق بابر، ڈاکٹر اقبال ناز، حاجی افضل حسین گیلانی، شفقت حسین شفقت تے خواجہ دین محمد چشتی دیاں پنجابی نعتاں شامل کیتیاں گئیاں۔ ”شہر نعت“ دے تیرھویں شمارے وچ عبدالستار مسلم، چودھویں شمارے وچ عبدالستار منعم، آصف بشیر چشتی، صوفی حمید علی نقشبندی تے عمران نقوی دیاں نعتاں جد کہ سولھویں شمارے وچ وی عبدالستار منعم دی نعت شامل سی۔

معروف نعت خواں تے شاعر سرور حسین نقشبندی دے مرتبہ کتابی سلسلے ”مدحت“ دا تیجا شمارا مارچ 2011ء وچ

حفیظ تائب نمبر وچوں چھپیا۔ پرچے وچ جتھے اردو وچ حفیظ تائب ہوراں دے کم بارے جانکاری دتی گئی اے، او تھے حفیظ تائب ہوراں دی پنجابی حمد، نعتیہ قصیدہ تے 8 پنجابی نعتاں دے نال نال اوہناں دے فن بارے دو بھرویں پنجابی مضمون

شامل ہیں۔ پہلا مضمون پروفیسر ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی تنقیدی بصیرت دا بھرواں اظہار سی۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں حفیظ تائب دی کتاب ”سک متراں دی“ دافنی ویروا کیتا اے تے اوہناں فکری رجحاناں دی دس وی پائی جیہڑے حفیظ تائب ہوراں نوں دو جے نعت گو شاعراں توں ممتاز کر دے نیں۔ اوہناں مطالعے دا سہانج سامنے لیاندا:

”حفیظ تائب دی شاعری پچیاں مذہبی تے روحانی قدراں دی شاعری اے۔ پرانے نعت گوواں دے بھے ہوئے خیالاں تے اسلوباں توں اکا مکھ نہیں وٹاؤندے۔ ایہدے نال نال اوہ اک نویں طرز سامنے لیا کے اپنے وکھرے اسلوب پاروں اُچی تھان کھلوتے نظریں آؤندے نیں۔ اوہناں نعت نوں نویاں تجربات تے زاویاں نال پرکھ کے سچے ڈھنگ نال اظہار خیال کیتا اے۔ اوہ اپنے ذاتی جذبے تے احساس نوں عشق نبی دے حوالے نال بیان کردے نیں تے ایس طرح اپنی پوری نعتیہ شاعری دی عینہ سیرت پاک اُتے رکھ کے ایہہ ہمیش لئی امر کر چھڈ دے نیں۔“ (25)

ایس نمبر وچ شامل دو جات مقالہ حفیظ تائب دی پنجابی نعت دا تحقیقی مطالعہ اے۔ حبیبہ اکرام نے 82 حوالیاں نال تائب ہوراں دی نعت دے سپہن سامنے لیاندے تے اپنی گل بات وچ زور پیدا کرن لئی اوہناں پنجابی دے وڈے لکھاریاں دی تائب ہوراں بارے رائے نوں تھان تھان مقالے دا حصہ بنایا۔ ”مدحت“ دے شمار نمبر 11-12 وچ رخشندہ نوید دی پنجابی نعت چھپی جدکہ شمار نمبر 17، جنوری 2020ء وچ ایہد اقومی ادبی نعت کانفرنس نمبر چھپیا جس وچ صاحبزادہ ناصر سلطان ہوراں دا مضمون ”حضرت سلطان باہوکی نعت“ تے ڈاکٹر محمد شاہ کھگہ دا مضمون ”پیر مہر علی شاہ گولڑوی کی نعت گوئی کا منفرد اسلوب“ شامل نیں۔ دوواں مضموناں وچ عربی، فارسی تے اردو نعتاں دے نال نال پنجابی نعتاں دے نمونے وی موجود نیں۔ ایسے نمبر وچ راقم (ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد) دا مقالہ ”پنجابی نعت بارے ہوئے تحقیقی تے تنقیدی کم دا اک جائزہ“ وی شامل اے۔ اکادمی ادبیات پاکستان دے ادبی مجلے سہ ماہی ”ادبیات“ دا جنوری تا جون 2014ء دا شمار نعت نمبر وچوں چھپیا جس وچ صفدر واثق دا مضمون ”پنجابی شاعری میں نعت گوئی“ چھپیا۔ لکھاری نے صنف وار نعتیہ شاعری دا جائزہ لیا اے پر اوہ اپنے موضوع نال انصاف نہیں کر سکيا۔ کئی اہم نعت گو شاعراں دا ذکر مضمون وچ موجود نہیں۔ ایس شمارے وچ وفا چشتی تے خورشید ربانی ہوراں سرانیکی لہجے جدکہ ش شوکت ہوراں ہندکو لہجے وچ لکھی پنجابی نعت دا بھرواں ویروا کیتا اے۔ ایس شمارے

وچ وارث شاہ، میاں محمد بخش، سلطان باہو، اختر شیخ تے زاہد نواز دیاں نعتاں دے اردو ترجمے وی شامل نیں۔

انک توں سید شاکر القادری دی ادارت وچ چھپن والے سہ ماہی مجلے ”فروغ نعت“ داکتوبر-دسمبر 2014ء دا شمارا قصیدہ بردا شریف نمبر وچوں چھپیا۔ شمارے وچ قصیدہ بردہ شریف دا پنجابی ترجمہ چھاپیا گیا۔ ایہ ترجمہ اسلام آباد توں ڈاکٹر حامد احمد ہوراں کیتا۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد ہوراں ایس بارے اک بھرواں تعریفی لیکھ مجلے وچ شامل کیتا۔ اک اک مصرعے دا ترجمہ بڑی مٹھی زبان ورت کے کیتا گیا اے۔ رواں بحر دی ورتوں کردیاں قصیدے نوں اپنی مہارت نال پنجابی وچ ڈھالیا کہ اوہ ترجمے دی تھان تخلیق جا پیدا اے۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد ترجمے بارے گل کردیاں لکھدے نیں۔

”ترجمے کی زبان شعریت کے حسن سے مالا مال ہے۔ لفظیات کے چناؤ میں

مصنف نے پنجابی زبان کے ساتھ اپنی گہری وابستگی کا اظہار کیا ہے۔ اس لفظیات

کے باعث ترجمے کی فضا پنجابی کے رنگ میں رنگی نظر آتی ہے۔“ (26)

سہ ماہی ”فروغ نعت“ دے شمارہ نمبر 10، اکتوبر تا دسمبر 2014ء وچ گوجرانوالے دے حوالے نال خصوصی گوشہ سی۔ پرچے دے مہمان ایڈیٹر ڈاکٹر احسان اللہ طاہر سن۔ پرچے وچ اردو نعتاں دے نال نال عنایت اللہ سیف، سید تنویر بخاری، غلام مصطفیٰ البسل، بشیر باوا، عنایت انجم، احسان اللہ طاہر، ڈاکٹر بشیر عابد، محمد اسماعیل منظر، پروفیسر میاں مقبول احمد، تنویر خیال، ڈاکٹر محمد ارشد بھٹی، عبدالرشید عاصی، عادل صدیقی تے عبدالباسط باسط دیاں پنجابی نعتاں شامل نیں۔ نثری حصے وچ گوجرانوالے دے حوالے نال پنجاں وچوں چار مضمون ڈاکٹر احسان اللہ طاہر دے نیں۔ پہلے مضمون ”گوجرانوالہ میں نعتیہ ادب کی روایت“ وچ پہلاں اردو ادب، فیر پنجابی نعتیہ ادب تخلیق کرن والے شاعراں بارے بھرویں جانکاری تے کلام دے نمونے دتے گئے نیں۔ تیجے مضمون راہیں احسان اللہ طاہر ہوراں پنجابی دے نامور محقق تے شاعر ڈاکٹر حفیظ احمد دے نعتیہ دیوان ”نعتاں دامیحل“ دا بھرواں تنقیدی جائزہ لیا اے۔ ایس حصے دا آخری مضمون محمد انور رانا دا محمد اقبال نجمی دی نعت گوئی بارے اے۔ اوہناں محمد اقبال نجمی دی شاعری تے شخصیت دے سبھے کچھ بھرویں ڈھنگ نال سامنے لیاندے نیں۔ اردو دے نال پنجابی نعت دی تخلیق تے فروغ وچ نجمی ہوراں دے حصے دا ذکر بڑی محبت نال کیتا گیا۔ فروغ نعت دے جنوری تا مارچ 2016ء دے شمارے وچ وی گوجرانوالہ ریجن دی نعتیہ شاعری بارے پنج مضمون شامل نیں۔ پنجاں وچوں تن مضمون ”حافظ آباد کا ادبی ماحول اور مدحت نگاری“ از محمد قاسم کیلانی، ”گجرات کے نعت گو شعرا“ از محمد نجم الامین فاروقی تے پروفیسر اکبر علی غازی دا مضمون ”نعت گو یان سیالکوٹ“، ایسے مقالے نیں جیہناں وچ اردو دے نال پنجابی شاعراں نوں

بھرویں نمائندگی ملی۔ فروغ نعت دے شمار نمبر 12 وچ وی گوجرانوالے دا خصوصی گوشہ شامل سی۔ ایس حصے دے پہلے مضمون داسرناواں ”ضلع گوجرانوالا میں اردو نعت گوئی کا آغاز و ارتقاء“ اے پر ایس مضمون دے مڈھ وچ ای مولوی غلام رسول تے مولانا غلام احمد چشتی دے پنجابی کلام دے نمونے دتے گئے نیں۔ ایہ بھرواں مقالہ تنویر اعظم دے ایم فل دے مقالے دی تلخیص اے۔ دو جا مضمون ”گجرات کے شعراء کا تعارف مع کلام“ اے جیہڑ انجم الامین عروس فاروقی نے لکھیا۔ مضمون وچ احسان فیصل کنجاہی تے لیاقت گڈگور دے پنجابی کلام دے نمونے دتے گئے نیں۔ ایہہ مضمون اپنے سرناویں نال انصاف نہیں کردا کیوں جے مضمون وچ صرف یاراں شاعراں دا تعارف تے کلام موجود اے۔ اگلا مضمون ”کاموکی میں نعتیہ ادب کا فروغ“ حافظ عبدالغفار واجد ہوراں لکھیا اے۔ ایہ بھرواں مضمون اے۔ ایہدے وچ اجو کے عہد دے معروف تے غیر معروف نعت گو شاعراں دا تذکرہ تے کلام درج کیتا گیا اے۔ آخرتے فروغ نعت اکادمی گوجرانوالا نال جڑے نعت گو شاعراں دا تعارف تے اردو پنجابی کلام ایس نمبر دی زینت اے۔ فروغ نعت دے ہر شمارے وچ نعتیہ مشاعریاں دی کاروائی کلام دے نمونے سمیت چھاپی جاندی اے۔ مشاعریاں وچ پڑھے جان والے پنجابی کلام دے نمونے ہر پرچے وچ موجود ہوندے نیں۔ انج آکھیا جاسکد اے کہ ایس جریدے دے ہر شمارے وچ پنجابی کلام موجود ہوند اے۔

اکتوبر 2019ء وچ جھنگ توں ممتاز خان بلوچ دی ادارت وچ اک نویں ادبی جریدے ”قص لبّ“ دا مڈھ بچھا۔ جس دا پہلا شمارا نعت نمبر وجھوں چھاپیا گیا۔ پہلے شمارے وچ 77 شاعراں دیاں نعتاں شامل نیں جہناں وچوں یعقوب ابوالخیری، ممتاز بلوچ، صابر سودائی، سلطان علوی، میاں نذر حسین نذر بھٹی، مجیب امجد، تنویر حیدر گیلانی، عبداللہ عاصی، مقبول ذکی مقبول، سید سجاد بخاری، عبدالکریم بیدل، غضنفر علی شاد تے پروانہ شاہ پوری دیاں نعتاں پنجابی وچ نیں۔ صابر سودائی لکھدے نیں:

عرشاں تک پروازاں ہون شعور دیاں
جاں جاں صفتاں کرینے پاک حضور دیاں
جد سوہنے تشریف لیاندی دنیا تے
مکے وچوں اٹھیاں لاٹاں نور دیاں (27)

اردو دے کئی پرچے ایہیے نیں جیہناں پنجابی دابا قاعدہ حصہ نہیں چھاپیا پر پنجابی نعت بارے اردو وچ مضمون چھاپے نیں۔ مثال وجھوں ماہ نوکراچی دے جولائی اگست 1923ء دے شمارے وچ عبدالغفور قریشی تے نور کاشمیری دے پنجابی

نعت بارے مضمون چھپے۔ 1968ء دے ”صحیفہ“ لاہور وچ جیلانی کامرن دا قادر یار دے ”معراج نامے“ بارے مضمون چھپیا۔ گوجرانوالہ توں چھپن والے مہینہ وار ”قرطاس“ وچ آفتاب احمد نقوی دا مضمون ”پنجابی نعت کا ارتقاء“ چھپیا۔ خواجہ غلام فریدی نعتیہ شاعری بارے محمد صادق قصوری دا مضمون ”ضیاء حرم لاہور“ دے 1979ء دے پرچے وچ چھپیا سی۔ ”ماہ نو“ لاہور وچ سلیم خاں گمی (جنوری 1981ء) تے راجا رسالو (مئی 1981ء) دے مضمون چھپے سن۔ ایسے طرح قصیدہ بردہ دے پنجابی مضمون ترجمے بارے سلیم خاں گمی دا اک مضمون ”المعارف“ لاہور دے اپریل مئی 1985ء دے شمارے وچ چھپیا۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی دا مضمون ”ابیات باہو میں ذکر مصطفیٰ ﷺ“ ہفت روزہ ”استقلال“ لاہور دے 4 توں 13 اکتوبر 1985ء دے شمارے وچ چھپیا سی۔

انج ایس ویکھدے ہاں کہ نعت نمبر چھاپن والے تقریباً سبھے ادبی پرچیاں دے مدیراں نے پنجابی نعتیہ ادب نوں نمائندگی دتی تے انج عشقِ مصطفیٰ ﷺ نوں عام کرن وچ اپنا حصہ پایا اے۔

حوالے

- 1- ریاض مجید، ڈاکٹر، اردو میں نعت گوئی، لاہور، اکادمی ادبیات پاکستان، 1990ء، ص 605
- 2- آفتاب احمد نقوی، ڈاکٹر: اوج (نعت نمبر جلد 2)، لاہور، گورنمنٹ ڈگری کالج شاہدرہ، 1992ء، ص 717
- 3- راجا رشید محمود، نعت رنگ 1 (مدیر: صبیح رحمانی)، کراچی، اقلیم نعت، 1995ء، ص 84
- 4- شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی شاعری وچ نعت رسول مطبوعہ اقراء (مدیر: یونس احقر)، لاہور، ایم اے او کالج، 1980ء، ص 125
- 5- اوہی، ص 126
- 6- سلیم خاں گمی، پنجابی نعتیہ شاعری مطبوعہ شام و سحر (مدیر: خالد شفیق)، لاہور، اردو بازار، 1981ء، ص 361
- 7- اوہی، ص 363
- 8- اوہی، ص 366
- 9- اوہی
- 10- محمد اسلم رانا، حفیظ تائب دی پنجابی نعت، شام و سحر، جنوری فروری 1981ء، شمارہ 1-2، جلد 7، ص 380

- 11- حفیظ تائب: مولوی غلام رسول عالمپوری دی نعت، شام و سحر، لاہور- اردو بازار، جنوری فروری 1982ء، ص 367
- 12- عبدالحق صابری پنجابی نعت، شام و سحر، لاہور- اردو بازار، جنوری فروری 1982ء، ص 377
- 13- حفیظ تائب، پیر فضل گجراتی دی نعتیہ شاعری، مطبوعہ شام و سحر، جنوری فروری 1985ء، ص 353
- 14- شام و سحر، جنوری فروری 1985ء، شمارا 1-2، جلد 11، ص 362
- 15- آفتاب احمد نقوی، ڈاکٹر، ارتقائی دور دی نعت مطبوعہ شام و سحر نعت نمبر 6، جنوری فروری 1987ء، ص 607
- 16- خالد بزمی، پروفیسر، شام و سحر کے نعت نمبر مطبوعہ اوج (نعت نمبر- جلد 2) لاہور- گورنمنٹ ڈگری کالج شاہدرہ، 1992ء، ص 732
- 17- منیر احمد سلج، ڈاکٹر، ماہنامہ ”نعت“ مرتبہ: راجا رشید محمود، ستمبر 1997ء، جلد 10، شمارہ 9، ص 65
- 18- راجا رشید محمود، ساڈے آقا سائیں، مطبوعہ ماہنامہ ”نعت“، جولائی 2001ء، ص 9
- 19- اوہی، ص 23
- 20- اوہی، ص 34
- 21- اوہی، ص 57
- 22- خورشید رضوی، ماہنامہ نعت (مدیر: راجا رشید محمود)، لاہور، نیوشالامار کالونی، ملتان روڈ، مارچ 2005ء، جلد 18، شمارا 3، ص 85
- 23- اختر جعفری، ڈاکٹر، ماہنامہ ”نعت“ مرتبہ: راجا رشید محمود، جولائی 2007ء، جلد 20، شمارہ 7، ص 67
- 24- غیر ابوذری، معین ادب، کتابی سلسلہ 2، فیصل آباد- مجلس معین ادب، اپریل 2007ء
- 25- اسلم رانا، ڈاکٹر، سک متراس دی، فنی ویر و مطبوعہ مدحت (مدیر: سرور حسین نقشبندی)، لاہور، نعت فورم، مارچ 2011ء، ص 398
- 26- ارشد محمود ناشاد، قصیدہ بردہ شریف منظوم پنجابی ترجمہ مشمولہ سہ ماہی ”فروغ نعت“ اکتوبر تا دسمبر 2014ء، ص 62
- 27- صابر سودائی، رقص بکل (ایڈیٹر: ممتاز بلوچ)، جھنگ- گلشن سلطانی، مدنی کالونی، اکتوبر 2019ء، ص 13